

Михайло Делеган

Проблеми реституції документів в умовах Закарпаття

Реституція документальної спадщини українського народу має надзвичайно важливе науково-практичне значення. Стаття 1.1.¹ Закону України "Про Національний архівний Фонд і архівні установи" регулює прядок віднесення документів українського походження, що опинилися за кордоном, до Національного архівного Фонду та їх повернення відповідно до міжнародних угод.

Московська угода 1992 року про правонаступність у відношенні державних архівів колишнього Союзу РСР передбачає, що "сторони мають право на повернення тих фондів, котрі виникли на їх території і в різні часи виявилися за їх межами"². Такими, наприклад, є документи щодо управління і регулювання річок Закарпаття, створені з практичною метою в період входження Закарпаття до складу Чехословацької республіки. У 40-х - 50-х роках, коли наш край уже входив до складу Радянської України в складі СРСР, значна частина цих документів була передана у тимчасове користування одного з Ленінградських інститутів. Там вона і залишилася по сьогоднішній день. Але ці документи мають і зараз для Закарпаття надзвичайно важливе практичне значення, адже проблема укріплення річок і захист населення від повеней у гірському краї залишається дуже актуальною. Є низка інших документів, котрі мають важливе значення для об'єктивного вивчення історії Срібної Землі, як здавна поетично називають Закарпаття, і які були за різних обставин вивезені до Москви. Як приклад, назвемо кримінальну справу заарештованого після Другої світової війни у Празі і померлого у московській в'язниці А. Волошина³, президента Карпатської України та чимало інших важливих документів нашого краю.

Зазначена московська угода була доповнена угодою про реституцію культурних та історичних цінностей, підписаною керівниками держав у Мінську 14 липня 1992 року. Але в угоді не передбачено механізму практичного здійснення реституції і повернення втрачених документів. В кожному конкретному випадку необхідно узгоджувати цю роботу в двосторонньому порядку. Отже, нам потрібно знайти шляхи повернення важливих для Закарпаття і України в цілому документів.

Стаття 17⁴ Закону України про НАФ декларує, що "держава виявляє особливу турботу про поповнення Національного архівного Фонду документами історико-культурної спадщини України, що знаходяться за кордоном, та документами іноземного походження, що стосуються історії України, у пріоритетному порядку підтримує і фінансує їх виявлення, взяття на облік, повернення, придбання або відтворення в копіях..." (підкреслення — М.Д.).

Архівісти Закарпаття готові до виявлення, взяття на облік та повернення в тій чи іншій формі документів Закарпаття — складової частини суверенної української держави. Але потрібно, щоб сповна діяв Закон про НАФ, зокрема щодо підтримки і фінансування цього процесу, як це передбачає стаття 17.

Необхідно враховувати, що Україна, і в тому числі Закарпаття, не могла реалізувати державотворчу функцію раніше. До того ж Закарпаття протягом віків входило до складу різних держав. В результаті значний масив документів стосується національної спадщини як України, так, наприклад, Угорщини, Австрії, Чехії, Словаччини. Документи ці знаходяться за кордоном України: у Відні, Будапешті, Празі, Бухаресті, Братиславі та інших містах країн Європи і не можуть бути поверненні до України. Але вони надзвичайно важливі для повного вивчення еволюції української нації, а тому хоча б копії цих документів доцільно мати в межах держави, що є традиційним в архівній практиці інших цивілізованих країн світу.

Передусім в цьому контексті йдеться про документи центральних державних органів влади і управління, місцевих органів влади та багатьох інших установ колишніх Австро-Угорщини, Угорщини, Чехословаччини. Значна частина цих документів зберігається в архіві Канцелярії президента Чехословацької республіки та архіві Міністерства закордонних справ Чехословаччини (Прага) і ряді інших.

В Празі та інших містах Чехії та Словаччини зберігається важливий документальний пласт з колись замовчуваної, але актуальної зараз релігійної проблеми. Для Закарпаття — складової частини незалежної України, — особливе значення мають документи відродження православ'я на початку ХХ ст. та міжконфесійної боротьби, зокрема у 1900-1930 р.р. Важливими є документи про діяльність празького єпископа Саватія, який керував однією з гілок православ'я на Закарпатті у 20-30-ті роки ХХ ст. Доцільний був би, при домовленості про співробітництво із чеською і словацькою сторонами, спільний випуск збірника документів з цих питань. Тим більше, що проблеми міжконфесійних відносин практично не вивчалися.

І. Архівна справа: історія та сучасність

До архівних документальних масивів, чий стан потребує міжнародно-правового врегулювання, можна віднести і фонди українських громадських об'єднань та організацій, юридичних і фізичних осіб, приватні колекції. Можливо, що й варіант зведеної реєстрації архівної спадщини у формі археографічного описання допоміг би у певній мірі розв'язати цю проблему¹.

Чимало судових документів над учасниками руху опору проти угорського фашистського окупаційного режиму в роки Другої світової війни знаходяться в архівах Дебрецена та Будапешта Угорської Республіки, а також у м. Кошіце (Словаччина).

Частина документів з історії Закарпаття знаходиться в архівах Румунії, зокрема, щодо Марамороських судових процесів.

Трагічною сторінкою історії Закарпаття була окупація угорсько-фашистськими військами в березні 1939 року території Закарпаття. Це була, по суті, прелюдія початку Другої світової війни. В ході окупації було знищено Карпатську Січ і січовиків. У зв'язку з цим наголосимо, що документи Карпатської Січі були вивезені чехословацькими властями і зараз вони знаходяться у Празі. Це по-перше.

По-друге. До цього часу документи про репресії і депортацію закарпатців та галичан у ході окупації військами фашистсько-гортівської Угорщини знаходяться в Угорщині. Передача, або хоча б введення в науковий обіг цих документів дали б можливість об'єктивніше оцінити початки Другої світової війни, спроби утворення Карпатської України та роль у цьому процесі іноземних емісарів.

Окремий аспект роботи становлять документи, вивезені в кінці другої світової війни. Потрібні пошуки, бо було пограбовано значну кількість архівів Закарпаття. Так, у збірнику матеріалів українсько-німецького круглого столу Р. Пиріг стверджує², що частина документів політичних об'єднань Закарпатської України була вивезена гестапо з Тюрингії в замок біля Гебельшвердту. Ми маємо також план генерального штабу Угорської фашистської армії по евакуації документів із Закарпаття.

Відомо, що за кордоном знаходиться велика кількість закарпатців, котрі в різний час виїхали туди з різних причин. Частина з них має солідні особисті зібрання документів, у тому числі і вивезених з України раніше. Але стосуються документи історії Карпатського краю та України в цілому. В їх числі збірки Юліана Химинця, Вікентія Шандора, Августина Штефана та ін. Окремі колекціонери не проти повернути документи з історії України, вивезені колись, знову в Україну. Приклад уже є. Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей ж особі голови О. Федорука передала на постійне зберігання Державному архіву Закарпатської області документи особового походження українсько-канадської культурно-мистецької діячки Марії Ігнатишин-Логущ, які вона передала Україні. Для передачі в Україну інших документів необхідно вирішити ряд практичних питань.

В практиці роботи Держархіву Закарпатської області результативним є співробітництво із зарубіжними архівістами, зокрема, угорськими. На основі двостороннього договору нами передано Національному архіву Угорщини копії документів, що стосуються історії угорців. Саболч-Сатмар-Бережському обласному архіву Угорщини передано копії документів, які містять інформацію з історії населених пунктів колишньої Бережської жупи³, а зараз знаходяться на території сучасної Угорщини. В свою чергу, угорська сторона взяла на себе фінансування спільного українсько-угорського видання опису документів Бережської жупи, що зберігаються в Державному архіві Закарпатської області, двома мовами: українською та угорською. Це у значній мірі розширить доступ і можливості включення до наукового обігу значного масиву маловідомих і невідомих у наукових колах документів з історії Угорщини.

Маємо також результативні сторінки співробітництва з архівом префектури Вайя-Маро (Румунія).

На часі — юридичне врегулювання проблеми реституції культурних цінностей і практичне їх вирішення в інтересах всіх народів єдиної земної цивілізації.

¹ Закон України "Про Національний архівний фонд і архівні установи". — К., 1994. — С. 3.

² Архіви України. — 1992. — №1-3. — С. 4.

³ Центральний архів Міністерства державної безпеки СРСР. Н. - 1768.

⁴ Закон України "Про Національний архівний фонд". — С. 7.

⁵ Така думка висловлена дещо раніше Г.В.Боряком, див.: Боряк Г.В. Сукупна спадщина України: до проблеми змісту понять державного та національного архівного фонду // Архіви України. — 1995. — № 4-6. — С. 58.

⁶ Пиріг Руслан. Повернення культурних цінностей: роль архівів у їх пошуку // Повернення культурного надбання України. Проблеми. Завдання. Перспективи. — Вип. 7. Культура: війна, погляд через півстоліття. — К., 1996. — С. 34.

⁷ Жупа — адміністративно-територіальна одиниця.